

VOOR GOD EN DE MENSEN:

Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid

Inleiding.....	1
Een grote variatie aan kloosterorden.....	3
Regels, statuten en geloften.....	4
Kapittelvergaderingen.....	4
De organisatie binnen de kloosterorden.....	5
Suborden.....	5
Verschillende ingezetenen van kloosters.....	6
Activiteiten in de kloosters.....	7
Het gebed en de studie.....	9
Andere taken.....	10
Reformaties vóór de opkomst van het protestantisme.....	11
De praktijk en achtergronden van de keuzes voor veranderingen.....	12
Tonen wie je bent en waar je bij hoort.....	15
Gemakkelijk te herkennen?.....	17
De totstandkoming van kloosters in de praktijk.....	19
Tot slot.....	21
Katernen bij de website <i>Janskerk Haarlem 700 jaar</i>	22
Overzicht van de katernen.....	22
Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal.....	22
Colofon.....	23

Inleiding

De ene kloosterorde was de andere niet.¹ Daarom wordt hieronder een kort overzicht gegeven van de grote variatie in de doelstellingen en het leven in middeleeuwse

¹ Informatie betreffende het gebruikte onderzoeksmateriaal is te vinden via de homepage van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* (onderaan): *Bronnen* (met archiefstukken, oude boeken en manuscripten), *Literatuur* (met literatuur en websites) en *Afbeeldingen* (de materiële gegevens van schilderijen, plattegronden, etc.). NB Inventaris- en catalogusnummers zijn alleen opge-

kloosters en kloosterorden. Een deel van de kloosterlingen uit de Jansorde vocht bijvoorbeeld letterlijk voor het Heilige Land en tegen de Islam. Dit waren de ridders. Zij waren ook kloosterlingen, net zoals de priesters en de gewone broeders van de orde.² Voor de Dominicanen was werkelijk vechten ongehoord. Deze kloosterlingen probeerden vooral door de prediking het christendom als het ene ware geloof te bewaren. Deze achterliggende verhalen zijn belangrijk, want als je de context niet kent, dan ontgaat je van alles.

Deze katern, *Kloosterleven. Verscheidenheid in eenheid*, is een onderdeel van een groep van vier katernen. Hij sluit aan op de katern *Kloosterorden. Stichting en doelstellingen*. In deze twee katernen worden Haarlemse kloosters slechts genoemd als voorbeelden. Deze staan juist wel centraal in de katernen *Haarlemse kloosters nader bekeken* en *Een eigen kloosterkerk*.

We merken uitdrukkelijk op dat we de begrippen 'klooster' en 'kloosterorde' ruim opgevat hebben en dat we daarom in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* en in de bijbehorende katernen ook bijvoorbeeld begijnhoven behandelen.³ Vanzelfsprekend wordt daarbij indien van toepassing ingegaan op de verschillen en overeenkomsten tussen deze instellingen en 'echte' kloosterinstellingen.

De teksten kunnen ieder afzonderlijk worden gelezen. Wie ze achter elkaar wil door nemen, zal dan ook enkele herhalingen aantreffen.

Figuur 1 – Van links naar rechts een Benedictines uit het klooster Oudwijk bij Utrecht; een Reguliere kanunnik, mogelijk uit het Regulierenklooster bij Haarlem; een Jansheer uit het Jansklooster in Haarlem, en een Reguliere kanunnikes uit het klooster Mariënpool bij Leiden, in de kleding van de desbetreffende orden van de zestiende eeuw – details van schilderijen (zestiende eeuw) respectievelijk uit Museum Catharijneconvent Utrecht, Rijksmuseum Amsterdam, Museum Catharijneconvent Utrecht, en Museum De Lakenhal Leiden.

nomen in de noten als er misverstanden kunnen optreden. Ze zijn allemaal te vinden in de genoemde overzichten.

² Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Jansorde*.

³ Zie in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem* waarin behalve de kloosters ook het begijnhof en een fraterhuis kort aan bod komen.

Een grote variatie aan kloosterorden

Alle kloosterlingen leidden als gemeenschap een aan God gewijd leven, maar binnen de diverse instellingen konden leefwijze, taken, organisatie en hiërarchische verhoudingen aanmerkelijk verschillen.⁴ Dat komt omdat de vestigingen behoorden tot gemeenschappen van kloosters die ieder hun eigen doelstellingen hadden. In de loop der eeuwen zou een grote variatie aan kloosterorden worden gesticht.

Over het algemeen worden kloosterorden, gezien hun activiteiten, verdeeld in drie groepen: beschouwende orden (waarvan de leden zich vrijwel geheel wijden aan gebed en studie), actieve orden (waarvan de leden buiten hun klooster de werken van barmhartigheid verrichtten, zoals het verzorgen van zieken) en gemengde orden die beide typen taken verrichtten.⁵

Het leven en werk in de ene orde kon dus voor een deel strijdig zijn met de manier van leven en werken in een andere orde, zoals we hierboven al zagen bij de Jansheren en de Dominicanen. Sommige orden, zoals die van de Kartuziers kozen voor strenge afzondering om zich geheel te wijden aan gebed. Zo dachten zij niet alleen God te eren, maar ook de mensheid goed te doen: door hun gebed werd tegenwicht geboden aan de zondigheid van de wereld, waardoor God zich niet van de mensen zou afwenden.⁶ Zij horen tot de beschouwende orden.

Leden van andere orden trokken juist rond om te preken. Zij hoopten mensen te bekeren tot het christendom en de gelovigen op het goede pad te houden. De Dominicanen waren zo'n orde en zij werden daarom ook Predikheren genoemd. Zij ontstonden omdat hun stichter, Dominicus Guzman (1170-1221), vond dat veel priesters hun taken, zoals de prediking, niet goed genoeg verrichtten. De Dominicanen worden tot de gemengde orden gerekend omdat voor hun ook het gebed en de studie een voorname rol speelden. De Cellebroeders oftewel Alexianen (zo genoemd naar Alexius, hun beschermheilige) wijdden zich voornamelijk aan de ziekenzorg en het begraven van de doden. Als er geen grote epidemieën, zoals de pest, hadden ge-

⁴ Tenzij anders vermeld zie voor de algemene informatie die hieronder volgt, bijvoorbeeld de volgende literatuur en websites: Kort over de verschillen tussen kloosterorden en hun organisatie, Kuys, *Kerkelijke organisatie* (2004), p. 245-247. Uitgebreider informatie in Lawrence, *Medieval monasticism* (1984) en De Nijs en Kroeze (red.), *De Middeleeuwse kloostergeschiedenis* (2008), deel II *Dagelijks leven*. Voor een overzicht van kloosterorden in het huidige Nederland of delen ervan, Kuys, *Kerkelijke organisatie* (2004), p. 245-273; voor een totaaloverzicht van alle kloosters met verwijzingen naar recente literatuur de database [Kloosterlijst](#) en, voor de kloosters van de derde orde van Sint-Franciscus, de database [Monasticon Trajectense](#). Voor een belangrijke bundel over de derde orde, zie Corbellini en Van Engen (red.), *De derde orde op orde* (2005).

⁵ Overigens werd in de actieve orden vanzelfsprekend ook veel tijd besteed aan gebed en de eredienst.

⁶ Zie voor de Kartuziers, met literatuurverwijzingen [Kartuziers](#) en De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken* (2015) voor het klooster Nieuwlicht bij Utrecht.

heerst was een dergelijke orde misschien nooit ontstaan. Zij behoren tot de actieve orden.

Dergelijke verschillen bestonden in sommige gevallen ook binnen één en dezelfde orde. De Clarissen, dus de zusters van de tweede orde van Franciscus ([zie ook verderop](#)), leefden in volstrekte beslotenheid ([clausuur](#)), en die kwam je dus niet tegen op straat.⁷ De mannelijke Franciscanen van de eerste orde begaven zich juist vaak onder de mensen, want zij preekten en hielpen de priesters van de parochies met de zielzorg voor de parochianen. Zij horen tot de gemengde orden.

Regels, statuten en geloften

De kloosterorden probeerden hun doelstellingen te bereiken door hun leden te laten leven volgens een bepaalde regel. De belangrijkste waren de orderegels van Benedictus, Augustinus en Franciscus.

Alle kloosters in Haarlem hadden een van deze regels als 'basis' gekozen. Van een rigide gebruik van een regel was echter geen sprake, want ze moesten indien nodig worden aangepast aan de specifieke doelstellingen en behoeften van de desbetreffende orde.

Behalve de regel hadden kloosterorden aanvullende bepalingen, die statuten of constituties genoemd werden. Dit waren vooral praktische afspraken betreffende bijvoorbeeld de organisatie en de dagelijkse gang van zaken.

Kapittelvergaderingen

De statuten werden vastgelegd en bijgesteld tijdens de bijeenkomsten van het 'generaal kapittel', de vergadering waarvoor oversten of (voor vrouwenkloosters) de biechtvaders van kloosters uit alle windstreken samenkwamen. Ook waren er kapittelbijeenokomsten per regio en per klooster.

Overigens konden de termen die voor dit soort aanvullingen werden gebruikt van orde tot orde verschillen. In de Jansorde bijvoorbeeld had men de 'regel', de 'wetten' en de 'gewoonten' of 'gebruiken' die verenigd werden in wat de 'statuten' werden genoemd.⁸

⁷ Zie over de Clarissenkloosters, Roest, 'De Clarissen in de Noordelijke Nederlanden' (2008).

⁸ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Jansorde: Geloften en leefwijze*.

Figuur 2 – Het generaal kapittel van de Jansorde is bijeen. De schrijver noteert alle besluiten. Afschriften daarvan werden door de deelnemers meegenomen naar hun eigen gebied en daar verspreid over de vestigingen van de orde. Prent uit Gauillaume de Caoursin, *Obsidionis Rhodie Urbis Descriptio* (1496), geen foliëring – Universiteitsbibliotheek Utrecht.

De organisatie binnen de kloosterorden

Suborden

Binnen de meeste kloosterorden bestonden onderverdelingen die met suborden werden aangeduid. De eerste orde is die van de mannen. De vrouwen vormden de tweede orde. In Haarlem waren er dan ook een Karmelieten- en Karmelietessenklooster en een Franciscanen- en Clarissenklooster (tweede orde van de Franciscanen).

In de kloosters van deze suborden legden de leden na een proeftijd bij hun definitieve intrede de drie geloften af, namelijk die van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid. Deze kloosterlingen mochten dus geen privébezit hebben, ze moesten de sek-

suele onthouding betrachten leven volgens de regel en gehoorzaam zijn aan hun oversten.

Een aantal kloosterorden had ook een derde orde. De bekendste is die van Sint-Franciscus.⁹ Ook – om er een paar te noemen – de Dominicanen, de Reguliere kanniken en de Jansheren hadden een derde orde, maar deze werden anders genoemd. De leden van de derde orde van een kloosterorde waren leken die een vroom leven wilden leiden, maar die met hun familie bleven samenwonen, en/of het waren leken die een klooster extra steunden (financieel of op een andere manier). Ze legden niet de geloften af.

Er vormden zich echter ook groepen van leken die als religieuze gemeenschap gingen samenwonen, maar niet alle drie de geloften aflegden. Van de 21 kloosters in en vlakbij Haarlem waren elf vrouwenkloosters (gedurende enige tijd) zo'n 'derde orde klooster'; enkele daarvan traden later toe tot een kloosterorde die wel het afleggen van de drie geloften eiste. Het mannenklooster Antonisboomgaard bijvoorbeeld stapte twee maal over naar zo'n strengere orde. Het begon als een klooster van de derde orde van Sint-Franciscus, maar zou later een klooster van de Regulieren worden, en vervolgens uit deze orde stappen en tot de Norbertijnen toetreden. Aan het eind van de zestiende eeuw werd de Haarlemse gemeenschap van de begijnen een klooster van de derde orde.¹⁰

Verschillende ingezetenen van kloosters

Kloosters konden verschillende soorten bewoners herbergen. Er bestonden afzonderlijke instellingen voor mannen en vrouwen, en er waren 'dubbelkloosters'. Daarin leefden zowel mannen als vrouwen, maar wel strikt gescheiden van elkaar. In Haarlem hebben alleen in het Jansklooster gedurende een korte periode na de stichting ook zusters geleefd, zie de katern *Commandeurs van het Jansklooster*.

Als we kijken naar de 'rangen' van de kloosterlingen, dan zijn de belangrijkste groepen degenen die alle geloften aflegden en als monniken en nonnen werden aangeduid.¹¹ Ook waren er de lekenbroeders en lekenzusters die zich eveneens aan de kloostertucht onderwierpen en de geloften aflegden, maar die om verschillende redenen niet tot de eerste groep behoorden.

⁹ Over de derde orde: Corbellini en Van Engen (red.), *De derde orde op orde* (2005). Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus* (2006) en [Monasticon Trajectense](#).

¹⁰ Over begijnhoven: Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981).

¹¹ Men is overigens niet heel strikt in het gebruik van aanduidingen voor kloosterlingen, kloosters en kloosterorden. De Jansorde was een geestelijke ridderorde, en wordt door sommigen daarom niet als kloosterorde benoemd. Aangezien zowel de nonnen als de ridders, priesters en dienende en strijdende broeders de drie geloften aflegden, duiden wij de orde wel aan als kloosterorde. Voor de Haarlemse kloosterlingen spreken wij van Jansheren omdat de gemeenschap voornamelijk bestond uit priesters.

De kleding toonde tot welke orde en vaak ook tot welke rang men behoorde. In mannenkloosters gold dat vaak ook voor de haardracht. Wie in de stad een mannelijke kloosterling tegenkwam, wist dus onmiddellijk met wie men te maken had.

Figuur 3 – Detail van een schilderij met Maria en Jezus die verschijnen aan Dominicus. De broeders staan in een dubbele rij, als in een processie in de kerk, circa 1500 – [Museum Catharijneconvent, Utrecht](#).

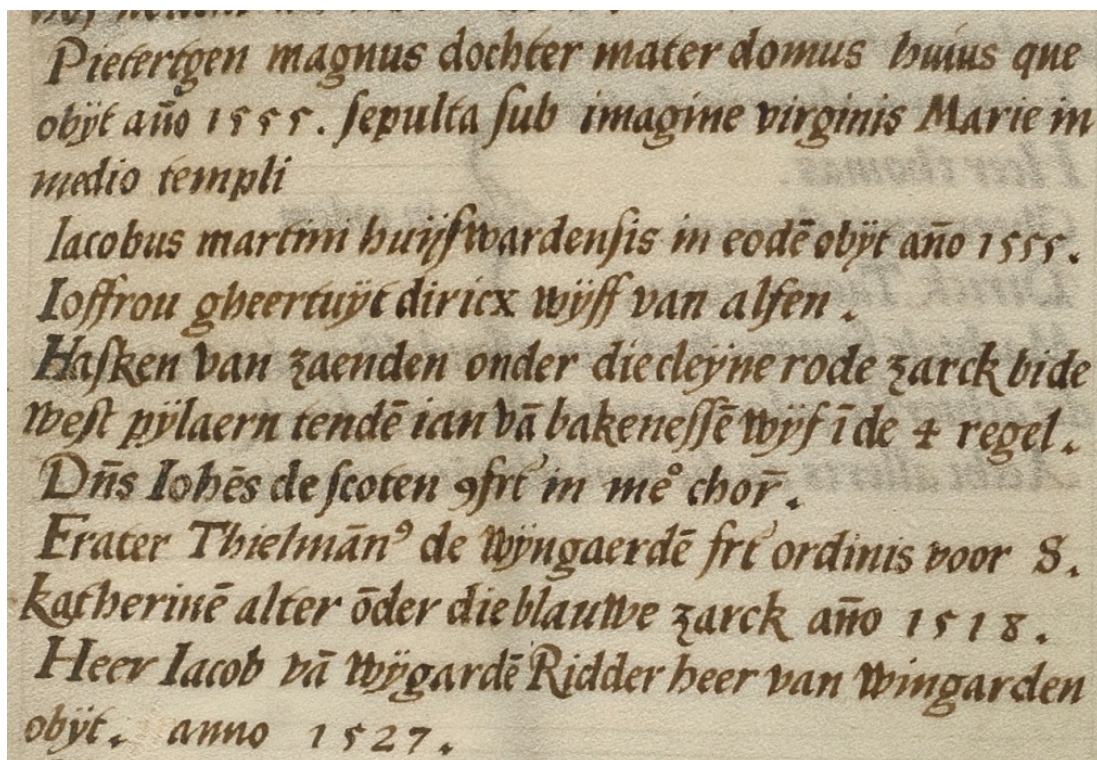
Zoals in figuur 3 te zien is, zijn de Dominicanen gekleed in een wit habijt, met daarover een wit scapulier (een schouderkleed dat langs de voor- en achterzijde van het lichaam hangt) waaronder zij hun armen over elkaar houden. De zwarte mantel die de broeders over dit alles konden dragen, ontbreekt in dit geval.

De leden van de eerste orde hadden tevens een kruinschering (of tonsuur). Net als bij sommige andere orden gaat het om de 'grote tonsuur', waarbij maar een klein randje haar overbleef.¹² Er staan ook twee lekenbroeders in de processie. Zij dragen bruine of zwarte mantels, maar het belangrijkste is dat zij geen tonsuur (kruinschering) hebben. Dat gold ook in andere orden en daarom zijn bijvoorbeeld ook bij de Kartuziers op deze manier de monniken van de lekenbroeders te onderscheiden (zie figuur 1).

¹² Mannen die tot de geestelijkheid behoorden, maar niet in een klooster ingetreden waren, de zogenaamde 'wereldheren', hadden een 'kleine tonsuur' waarbij het meeste haar gespaard bleef, zie figuur 1 (nr. 2 en 3). Priesters van parochiekerken en kanunniken van kapittelkerken zijn de bekendste groepen.

Vrouwen behoorden per definitie niet tot de geestelijkheid (en konden dus geen wijdingen ontvangen). Zij hadden dan ook een priester nodig die de liturgische diensten verrichtte en die hen de sacramenten toediende. Deze priester wordt, omdat een van zijn taken bestond uit het afnemen van de biecht, vaak in archiefstukken en andere schriftelijke bronnen de 'biechtvader' genoemd. Het waren meestal mannelijke leden van dezelfde kloosterorde. Zij kregen in veel gevallen een eigen woning op het kloosterterrein.

Verder konden er bedienden en werklieden op de terreinen wonen die zelf geen kloosterling waren, evenals kostkopers of proveniers. Dit waren hulpbehoevende of oudere mensen die tegen betaling verzorgd werden. In Haarlem woonden er in elk geval proveniers in het Annaklooster, het Zijklooster en het Jansklooster.¹³

Figuur 4 – Bladzijde uit de *Liber memoriarum* (het memorieregister) van het Jansklooster, fol. 4r. In dit memorieregister staan onder andere de grafplaatsen van de personen die in het klooster werden begraven. Bovenaan worden twee leden van het personeel vermeld die vrijwel zeker ook op het kloosterterrein woonden: het zijn Pietertje Magnusdochter, die de moeder (mater) van het huis was, de huishoudster, en Jacobus Martenszoon die de huisbewaarder (beheerder) was. Vermoedelijk gaat het om een echtpaar. Dan volgen twee vrouwen. Bij de eerste wordt geen graf genoemd, bij de tweede, Hasken van Zaenden, wel. Tot slot staan er twee mannelijke kloosterlingen, Johannes van Schoten en Tieleman Oem van Wijngaerden, allebei met vermelding van hun graf. Achter de naam van Heer Tieleman wordt waarschijnlijk diens vader genoemd, zonder vermelding van een graf, 1570 – Noord-Hollands Archief, Haarlem.

¹³ Voor proveniers in het Jansklooster, zie Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), p. 81; voor de beide vrouwenkloosters [Monasticon Trajectense](#), ga naar Zoeken, Haarlem en zie de twee kloosters (met literatuurverwijzingen).

Transcriptie van de tekst uit het memorieregister¹⁴:

[...]

Pietergen magnus dochter mater domus huius que obijt anno 1555. Sepulta sub imagine virginis Maria in medio templi [Pietertje Magnusdochter moeder van dit huis die stierf anno 1555. Zij is begraven onder het beeld van Maria in het midden van de kerk]

Iacobus martini huijwardensis in eodem obijt anno 1555. [Jacobus Martensz. huismeester in hetzelfde graf, overleden anno 1555]

[...]

Dominus Johannes de scoten us frater in medio chori [Heer Jan van Schoten onze broeder in het midden van het koor]

Frater Thielmannus de wijngaerden frater ordinis voor S. katherinen alter onder die blauwe zark anno 1518 [Broeder Tielman van Wijngaerden, broeder van de orde voor het Catharina-altaar onder de blauwe zerk anno 1518]

[...]

Activiteiten in de kloosters

Het gebed en de studie

Gebed was belangrijk in alle kloosters, maar uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat er grote verschillen waren in de hoeveelheid tijd die hieraan (en aan de studie) besteed werd. In kloosters met clausuur werden de kloosterlingen geacht hun tijd vrijwel volledig aan het gebed en de studie te besteden.

In deze kloosters, maar ook in de kloosters met een gemengde doelstelling stond één vorm van eredienst centraal (tenzij men ervan was vrijgesteld in verband met andere werkzaamheden): het zingen van de getijden. De getijden zijn een cyclus van gebedsdiensten op vaste uren, zeven of acht, van de dag en de nacht, zeven dagen van de week. Hiervoor kwamen de kloosterlingen bij elkaar in het koor van hun kerk, en daarom wordt ook gesproken van 'het koorgebed'.

De inhoud van de getijdengebeden was afhankelijk van de dagen en perioden van het kerkelijk jaar, waarin steeds opnieuw het leven en lijden van Jezus Christus en de heiligen werd gevierd. De hoogtepunten van dit jaar, Kerstmis, Pasen, Hemelvaart en Pinksteren, worden nog steeds als algemene feestdagen beschouwd in samenlevingen waar het christendom allang niet meer centraal staat. Tradities zoals deze tonen hoezeer Kerk en maatschappij eeuwenlang met elkaar verweven waren.

Ook de bestudering van de Bijbel en andere religieuze geschriften was een belangrijk onderdeel van het leven van kloosterlingen. Dat gold voor hun eigen geestelijke le-

¹⁴ Zie de katern *Bronnen van het Jansklooster* voor een meer uitgebreide bespreking van het memorieregister.

ven, maar ook voor het voorbereiden van preken. De opleidingen van (mannelijke) kloosterlingen tot priester vonden plaats in de kloosters zelf. Zo hebben de Dominicanen in Haarlem een tijdlang de opleidingen in de theologie en de logica verzorgd. Voor verdere studie gingen kloosterlingen naar de universiteiten in Leuven of Keulen.¹⁵ In het huidige Nederland is de [eerste universiteit](#), in Leiden, pas gesticht in 1575, dus na de Reformatie die in Leiden in 1572 plaatsvond.

Een belangrijke taak was ook de dodengedachtenis in kloosters, het onderhouden van de band met de overleden kloosterlingen en de overleden weldoeners van de kloosters. Men zag zichzelf als een gemeenschap van levenden en doden en dat betekende dus ook dat gebed en diensten voor de overledenen moesten plaatsvinden. In een aantal kloosterorden was dan ook de verplichting opgelegd om memorieregisters bij te houden, zodat de herdenking van de doden goed geregeld was. Dat gold bijvoorbeeld voor de Kartuziers, de Jansorde, en de kloosters van de derde orde die waren aangesloten bij het Kapittel van Utrecht.¹⁶

In instellingen waar de eredienst en de studie zo belangrijk was, werden vanzelfsprekend ook teksten gekopieerd oftewel afgeschreven. Kloosterlingen hebben daar ook lange tijd de kost mee verdiend, want de boekdrukkunst werd in Europa pas rond 1440/1450 uitgevonden. Vóór die tijd was het afschrijven, binden en herstellen van handschriften een belangrijke taak in kloosters en particuliere bedrijven. In kloosters van sommige orden gebeurde dat in de 'scriptoria', zalen met lessenaars waar kopiïsten samen aan het werk waren. In andere kloosters werd gewerkt in de afzonderlijke cellen waar de kloosterlingen ook baden, mediteerden en sliepen.

Andere taken

Ook wat betreft de organisatorische taken zal het voor een groot deel in de kloosters hetzelfde zijn geweest. Zo had de overste de leiding over alle kloosterlingen en was de koster of kosteres verantwoordelijk voor onder andere de voorbereiding van de diensten in de kloosterkerk. Er moesten werkzaamheden verricht worden op de landerijen, indien kloosters deze bezaten, en er waren kloosterlingen nodig voor het beheer van de goederen. Indien er geen dienstpersoneel van buitenaf was, moesten er ook huishoudelijke taken worden verricht.

Met name voor leden van de adel die kozen voor een klooster waar zij arbeid moesten verrichten, moet het intreden een enorme stap zijn geweest: werken met de handen om in hun levensonderhoud te voorzien was ongekend voor leden van deze

¹⁵ Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland* (1984), p. 76-77 en voor literatuur p. 5-6; Post, *Scholen en onderwijs* (1954), p. 162-165.

¹⁶ Zie over de strenge regelingen aangaande de dodengedachtenis in de Kartuzierorde, De Weijert-Gutman, [Schenken, begraven, gedenken](#) (2015); voor de derde orde van Sint-Franciscus, Corbellini, 'Mannenregels voor een vrouwenwereld' (2005), p. 178-179, speciaal p. 179, en voor de Jansorde de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Gedenken in de praktijk*: Kloosterlingen en leken.

stand. Het Haarlemse Michielsklooster en het Zijklooster zijn mogelijk bestemd geweest voor vrouwen uit de hogere kringen. Wat voor dienstpersoneel men had, is niet bekend.

Reformaties vóór de opkomst van het protestantisme

In de katholieke Kerk in het algemeen en ook in kloosterorden vonden tijdens de middeleeuwen allerlei reformaties plaats.¹⁷

Hervormingen en veranderingen binnen het kloosterwezen zijn grofweg in drie groepen in te delen. De eerste ontstond uit onvrede met de bestaande orde die, naar het oordeel van de critici, de doelstellingen niet naar behoren nastreefde. Kloosterlingen van de orde zelf waren het dus niet meer eens met de manier waarop aan het kloosterleven inhoud werd gegeven. Daarom werd bijvoorbeeld de orde van de Cisterciënzers gesticht, die zich afscheidde van de Benedictijnenorde. Ook binnen de [orde van de Franciscanen](#) vonden verscheidene hervormingen plaats.¹⁸

De tweede mogelijkheid is vooral te vinden binnen de beweging van de derde orde van Sint-Franciscus: een aantal kloostergemeenschappen van de derde orde stapte na verloop van tijd als gemeenschap over naar een strengere leefwijze, ofwel binnen de eigen orde ofwel in een andere orde. In Haarlem bijvoorbeeld werden de zusters van het Zijklooster en het Ceciliaklooster lid van de tweede orde (de suborde van de vrouwen) van de Reguliere kanunniken. Zij gingen vanaf dat moment, in plaats van de regel van Franciscus, als Reguliere kanunnikessen de regel van Augustinus volgen.

En dan is er nog een derde groep te onderscheiden: de Katholieke Kerk zou vanaf het begin van haar geschiedenis herhaaldelijk heremieten, oftewel kluizenaars die in eenzaamheid een vroom leven leidden, maar ook gemeenschappen van leken opdragen om een structuur te kiezen die paste binnen de Kerk als organisatie. Zij moesten dus een kloosterorde vormen. Dit gold bijvoorbeeld voor de Augustijner heremieten waarvan in Haarlem ook een klooster was. Hun naam herinnert nog aan hun oorsprong.

Vanuit de kerkelijke hiërarchie was dat te begrijpen. Structuur en stabiliteit waren nodig om continuïteit te garanderen, maar ongetwijfeld wilde men ook controle uitoefenen om opvattingen die strijdig waren met de leer van de Kerk tegen te kunnen gaan, en om ongewenste activiteiten, zoals het preken door leken, de kop te kunnen

¹⁷ Zie hierover bijvoorbeeld de bundel van Van Engen en Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme* (2008) en de onlangs verschenen bundel Van Bueren e.a. (red.), *Reformations and their Impact* (2016).

¹⁸ Zie voor een aantal artikelen over de reformaties in de middeleeuwen en de zestiende eeuw en hun invloed op de dodengedachtenis, Van Bueren e.a. (red.), *Reformations and their Impact* (2016), zie over reformaties in de middeleeuwen de artikelen van Lieven en Gooskens, en van Schilp het artikel over het klooster Clarenberg.

indrukken.¹⁹ Het was dus niet zo dat de Reformatie van de zestiende eeuw, waaruit het protestantisme voortkwam, de eerste reformatiebeweging was.²⁰

Binnen de middeleeuwse Kerk werden afwijkende opvattingen die als ketterij bestempeld werden, met kracht tegengegaan. Ketters eindigden regelmatig op de brandstapel. De Dominicanenorde werd gesticht om via prediking ketterijen te bestrijden.²¹

De praktijk en achtergronden van de keuzes voor veranderingen

We hebben dus gezien dat kloosterorden na kortere of langere tijd en om verschillende redenen konden kiezen voor veranderingen. Dit gold ook voor individuele kloosters. Vooral de derde orde (vrouwen)kloosters vallen op in dit verband. We zien daar twee soorten veranderingen naar een strengere leefwijze.

In sommige kloosters werd gekozen voor de clausuur, de besluiting. De kloosterlingen in besloten instellingen leefden volledig gescheiden van de wereld. Ze mochten het eigen terrein niet verlaten en ze kwamen ook in het klooster zelf slechts bij uitzondering in aanraking met mensen van buitenaf.

Kloosterlingen van een besloten klooster konden dus niet naar de parochiekerk voor de dagelijkse mis en andere diensten, en ze hadden dan ook een eigen kerk of kapel nodig.²² Voor de vrouwenkloosters en voor mannenkloosters waartoe geen priesters behoorden, moest een geestelijke van buitenaf worden aangetrokken.

In de zestiende eeuw waren er ongeveer 127 kloosters van de derde orde aangesloten bij het Kapittel van Utrecht; zij volgden de regel van Franciscus. Daarvan gingen er tenminste 51 over tot besluiting. Vier kloosters daarvan waren gevestigd in Haarlem: het Zijklooster (1404), het Michielsklooster (1416), het Margrietklooster (1449) en het Catharinaklooster (1480).

Een ander type verandering was het aannemen van een andere, strengere regel. Van het Haarlemse Ceciliaklooster aanvaardden de zusters in 1467 de regel van Augustinus. Ze werden lid van de tweede orde van de Reguliere kanunniken en werden voortaan met Reguliere kanunnikessen aangeduid. Bij het Zijklooster ging de ver-

¹⁹ Mulder-Bakker, Anneke, 'Buiten de orde' (2005).

²⁰ Zie over de reformaties in de middeleeuwen en de zestiende eeuw en hun invloed op de dodengedachtenis Van Bueren e.a. (red.), *Reformations and their Impact* (2016).

²¹ Over de Dominicanen in Nederland, Wolfs, *Studies over noordnederlandse dominicanen* (Assen 1973), en idem, *Middeleeuwse dominicanenkloosters* (Assen 1984). Zie ook <https://nl.wikipedia.org/wiki/Ketterij>.

²² Of ze moesten, zoals ook wel gebeurde, een eigen deel van de parochiekerk ter beschikking hebben, met alleen maar zicht op het koor en het altaar, zie Biemans en Van Bueren, 'A Veritable Treasure Trove' (2005), p. 250-251, afbeelding op p. 252, over de regeling voor het Nicolaasklooster voordat het klooster een eigen kapel kreeg (circa 1475) en over de bereikbaarheid van deze kapel waarvoor de zusters een openbare weg moesten oversteken.

andering in twee stappen. In 1404 werden de zusters besloten, maar ze behoorden toen nog tot de derde orde van Franciscus. In 1429 worden ze echter in een akte als Reguliere kanunnikessen aangeduid.²³

Er is lang voorondersteld dat deze veranderingen, van informele gemeenschap naar een klooster met clausuur en/of een strengere regel, vanzelfsprekende ontwikkelingen waren, ontwikkelingen dus naar het 'echte' kloosterleven. Onderzoekers plaatsen hier inmiddels vraagtekens bij. Zij constateerden dat individuele zusters zich verzetten tegen de clausuur, dat een aantal van hen zelfs het klooster verliet en, *last but not least*, dat het grootste aantal kloosters van het Kapittel van Utrecht *niet* overging tot de clausuur en/of een strengere regel. Voor het grootste deel van de kloosters was er dus helemaal geen sprake van een vanzelfsprekende ontwikkeling.

Figuur 5 – Kapel met de 'nonnengalerij' van het vroegere Agnieten- of Agnesconvent in Utrecht waarin nu het Centraal museum gevestigd is. Vanaf deze 'bovenverdieping' konden de zusters, zonder in contact te komen met de gelovigen beneden in de kapel, de eredienst bijwonen – Centraal Museum, Utrecht.

Was het niet eerder in het belang van de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten dat de vrouwenkloosters onder strenge controle stonden, zo vraagt men zich daarom af. Want net als bij sommige gemeenschappen van begijnen had men ook hier met vrouwen te maken die volop in het leven stonden en die bijvoorbeeld, zonder dat ze echte scholen hadden, toch onderwijs gaven aan meisjes. En inderdaad was er weer-

²³ Zie in het [Monasticon Trajectense](#) onder [Zijklooster](#).

stand vanuit de Kerk tegen eigengereide vrouwengemeenschappen; zelfs de inquisitie is er in een aantal gevallen mee gemoeid geweest.²⁴

Ook al waren besloten kloosters strikt van de buitenwereld gescheiden, toch lijkt het erop dat een aantal daarvan toestemming had van de parochiegeestelijkheid om personen van buitenaf in hun kerken toe te laten voor de liturgische vieringen. De kapellen met de nonnengalerijen wijzen daarop. Ook niet-besloten kloosters konden nonnengalerijen hebben zoals voor een aantal Amsterdamse kloosters is aangetoond.²⁵ Nonnengalerijen waren een extra verdieping over het schip van de kerk. Vanaf deze galerijen hadden de zusters, zelf ongezien, goed zicht op de diensten in het koor van de kerk.

De architectuur van deze kerken toont duidelijk waar de prioriteiten lagen, zie figuur 7: de vensters van het koor en van de nonnengalerij waren de grootste, terwijl het deel van de kerk waar de leken mochten komen, onder de galerij, slechts van kleine vensters voorzien was.²⁶

Waarschijnlijk werden, ondanks de clausuur, ook leken, zoals familieleden of begunstigers in de kloosterkerk of op het kerkhof begraven. Hiervoor zijn verschillende aanwijzingen. Ook in het streng besloten Kartuizerklooster in Utrecht was begraven van leken mogelijk.²⁷

Koen Goudriaan schrijft naar aanleiding van deze gegevens: 'Ik denk dat het bovenstaande in overeenstemming is met de religieuze mentaliteit van de vijftiende eeuw. Hoe strenger het klooster, hoe eerder leken de voorbede eraan durfden toevertrouwen. Die impuls was sterker dan de behoefte om het graf van een familielid te bezoeken.'

²⁴ Zie Mulder-Bakker, 'Buiten de orde' (2005) en Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981), p. 16-24 (over de vervolging van de begijnen en hun rehabilitatie in de eerste helft van de veertiende eeuw).

²⁵ Gerrit Vermeer, 'De Amsterdamse kloosters' (1997), p. 33-35. Vermeer stelt ook dat vóórdat de nonnengalerijen werden gebouwd de zusters en leken van elkaar gescheiden waren door houten scheidingswanden.

²⁶ Dit is ook bij andere voormalige kapellen met een nonnengalerij te zien, zie vooral het voormalige Agnietenklooster in Elburg en (minder duidelijk zichtbaar na verbouwingen) het Ceciliaklooster in Hoorn. Dit waren besloten kloosters van de derde orde, Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus* (2006), p. 246, noot 39, zie (Youtube) [Agnietenklooster in Elburg](#) en [Kloosterlijst](#).

²⁷ De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken* (2015), zie vooral hoofdstuk 5 en bijlage 17. Voor de Haarlemse kloosters worden merkwaardigerwijs hierover geen uitspraken gedaan in de overeenkomsten tussen de kloosters en de pastoor nadat de kloosters besloten werden, zie de katern *Haarlemse kloosters nader bekeken*.

Tegelijk sluit ik niet uit dat het lekengedeelte van het kerkhof annex lag aan het voor leken bestemde schip van de kapel, zodat ze er wel bij konden.’²⁸

Tonen wie je bent en waar je bij hoort

Men wilde graag tonen bij welke groep men hoorde, en hoe de eigen opvattingen eventueel afweken van die van andere kloosterorden. Dat kon bijvoorbeeld door de patroonheilige van de eigen orde te laten afbeelden in de altaarstukken in de kloosterkerken. Onder andere in Italië zien we nog steeds kerken van Franciscanerkloosters volledig beschilderd met voorstellingen uit het leven van Franciscus, zie bijvoorbeeld [de basiliek van Sint-Franciscus in Assisi](#).

Figuur 6 – Vier heiligen van de orde van de Benedictijnen (detail). Dit schilderij uit het eerste kwart van de zestiende eeuw is afkomstig uit de abdij van Egmond. Het toont vier belangrijke heiligen van de orde in het zwarte habijt. Van links naar rechts zijn het: Bonifatius, paus Gregorius de Grote, Adelbertus en Jeroen van Noordwijk – [Frans Hals Museum, Haarlem](#).

²⁸ Mededeling via een mail naar aanleiding van de bespreking tussen Koen Goudriaan, Hildo van Engen en Truus van Bueren over de aanwezigheid van nonnengalerijen en mogelijkheid om in besloten kloosters leken te begraven. Voor de passages over de nonnengalerijen en het begraven van buitenstaanders in besloten kloosters danken wij Koen Goudriaan en Hildo van Engen heel hartelijk. Zij dachten mee en gaven informatie over deze kwesties die nog niet systematisch onderzocht zijn en waarbij we dus afhankelijk zijn van informatie over individuele kloosters. Zie over de strengheid van kloosters en het mogen begraven van mensen van buitenaf en het laten verrichten van memoriediensten, ook de katernen *Haarlemse kloosters nader bekeken* en *Een eigen kloosterkerk*.

De kleding was ook een manier om de eigen identiteit te tonen en dus te laten zien bij welke groep en orde men (wel en niet) behoorde en de saamhorigheid te versterken.²⁹

Figuur 7 – Maria met Kind en Bernardus van Clairvaux. Bernardus van Clairvaux, misschien wel de belangrijkste heilige van de Cisterciënzers is in dit schilderij afgebeeld in het witte gewaad van deze orde, circa 1500 – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

²⁹ Zie Van Engen, Hildo, 'Niet wit en niet zwart' (2001). Voor een overzicht van de kleding van kloosterlingen, zie de website [Kloosterkleding in beeld](#) (2010) met de gelijknamige scriptie van Hoondert.

Bij de Cisterciënzers werd Bernardus van Clairvaux belangrijker dan Benedictus, de grondlegger van de Benedictijnerorde waarvan zij zich hadden afgescheiden. Bernardus werd dan ook beschouwd als de (mede)stichter van de Cisterciënzer orde.³⁰

De Cisterciënzers droegen, in plaats van het zwarte habijt van de Benedictijnen, witte kleding met soms een zwart scapulier daarover, of een zwarte korte of lange mantel. Ook in andere orden droeg men het scapulier, maar dat had dezelfde kleur als het habijt, zoals bij de Kartuziers en de Dominicanen (zie figuur 3 met de Dominicanen hierboven).

Bernardus draagt het witte habijt (figuur 6). Of het bij de andere kloosterlingen in deze afbeelding om Cisterciënzers gaat is zeer de vraag. Zij dragen wel het witte habijt maar daarover een bruine mantel, niet het zwart van de Cisterciënzers. Er is voor zover ons bekend echter geen enkele andere orde die het witte habijt met een bruine mantel combineerden.

We kunnen dus concluderen dat de beschermheiligen van de orden en de kleding van de ordeleden werden gebruikt om zich te profileren als behorende bij een bepaalde gemeenschap. In veel kloosterorden was het al dan niet hebben van de kruinschering bij de mannen eveneens een uiting van de suborde waartoe men behoorde (eerste of derde orde).

Wat de gekozen heiligen betreft, was er overigens geen wet van Meden en Perzen: men kon bijvoorbeeld (vooral in tijden van rampen en epidemieën) kiezen voor heiligen die de gelovigen vereerden omdat zij hen beschermden tegen ziekten, zoals [Sebastiaan](#) tegen de pest, en de [veertien noodhelpers](#) onder wie Dyonisius, tegen hoofdpijn en Vitus tegen epilepsie.

Gemakkelijk te herkennen?

Betekent dat nu dat we voor iedere Haarlemse kloosterling onmiddellijk kunnen zien bij welke orde hij of zij hoorde? Nee, want de kleding van sommige kloosterorden lijkt betrekkelijk veel op elkaar. Het is soms ook lastig om kloosterlingen van gewone leken te onderscheiden. Dit laatste is met name bij vrouwen het geval.³¹

Het is de vraag of dat in de tijd zelf een probleem was, want men zal elkaar binnen steden in veel gevallen gekend hebben en dus kloosterlingen hebben herkend die zich op straat mochten begeven. Het lijkt meer een probleem voor onderzoekers van nu. We laten dit zien aan de hand van de memorievoorstelling met de [Geboorte van Jezus](#), en de Amsterdamse familie Boelen. Een schildering van een familie met een dergelijke verscheidenheid aan kloosterlingen en priesters is voor Haarlem niet bekend.

³⁰ Zie de katern *Kloosterorden*.

³¹ Zie in verband met het herkennen van kloosterlingen op basis van hun kleding, de website [Kloosterkleding in beeld](#).

Figuur 8 – Geboorte van Jezus met de familie Boelen, Jacob Cornelisz. van Oostsanen, 1512 – Museo Nazionale di Capodimonte, Napels. Totaalopname en detailopname met twee geestelijken (nr. 2 en 3, wereldheren, geen kloosterlingen) uit het gezin Boelen. Beiden hebben een kleine kruinschering (vergelijk dit met de kruinschering van de Kartuizer kloosterling, nr. 4).

Van de mannen links knielt de vader (1) van het gezin het dichtst bij de kribbe. De man met de zwarte mantel achter hem, zijn zoon, is een priester (2). Schuin achter hem zien we ook een priester, ditmaal in de witte superplie met een stoel om de hals (3). Beide hebben een kleine kruinschering, maar zonder een goede foto zou je de kruinschering van de man in de zwarte tabbaard niet zien en hem voor een leek aanzien.

Naast hen zien we twee Kartuziers, maar degene met de grote kruinschering was een monnik. Hij behoorde tot de groep Kartuizer kloosterlingen die een streng leven van gebed leidden (4). Zijn broer was ook een Kartuizer, maar een lekenbroeder. Hij behoorde dus tot de Kartuziers die wel de geloften hadden afgelegd, maar die een minder streng leven leidden en vooral zorg droegen voor het goed functioneren van het klooster, daarbij bijgestaan door leken die geen geloften aflegden (5). Lekenbroeders hadden géén kruinschering en droegen een baard, zoals ook te zien is in dit schilderij.

Rechts zien we de moeder dicht bij de kribbe. Het bont aan haar kleding toont dat ze geen kloosterlinge was, maar haar dochter, in de zwart met witte kleding schuin achter haar (6), zou makkelijk voor een kloosterlinge aangezien kunnen worden. Ze was echter een weduwe en die droegen vaak kleding die op die van kloosterlingen van sommige kloosterorden leek.

Hier zien we dus hoe belangrijk foto's van hoge kwaliteit kunnen zijn als je het kunstwerk niet met eigen ogen kunt bekijken. Tot voor kort bestonden er misverstanden in de literatuur over de identificaties van de figuren op de voorgrond. Met de goede foto die we vandaag tot onze beschikking hebben, konden deze fouten uit de weg worden geruimd. In het algemeen moeten we dus rekening houden met twee soorten mogelijkheden: in het zwart geklede vrouwen kunnen makkelijk voor nonnen worden aangezien terwijl het gewoon leken zijn, en geestelijken (wereldheren) kunnen in een zwarte tabbaard gekleed gaan.

Bij de kribbe knielt de moeder (6) van het gezin, Margriet met schuin achter haar de in het zwart geklede dochter, Margriet Boelen (7). Bij haar staan drie van haar zusters die alle drie ingetreden waren in het [Luciaconvent](#) in Amsterdam. Een, helemaal in het wit, was een novice. Ze zat dus nog in de proeftijd en had nog niet de drie geloften (armoede, gehoorzaamheid en kuisheid) afgelegd toen ze overleed (8). Haar zussen hadden al wel de geloften afgelegd en dragen waarschijnlijk daarom een bruine mantel over hun witte kleding (9 en 10).

Het gaat dus om een familie waarvan in totaal twee van de veertien kinderen priester waren en vijf kloosterling. De vijf kloosterlingen waren ingetreden in twee kloosters, een voor mannen en een voor vrouwen.³²

De totstandkoming van kloosters in de praktijk

De praktische totstandkoming van kloosters vond op verschillende manieren plaats. Iemand kon huizen met erven, landerijen en andere goederen aan een kloosterorde ter beschikking stellen met het verzoek er een klooster te stichten. Vervolgens kon een functionaris van de orde de organisatie voor zijn rekening nemen en als stichter worden aangeduid. Zo is het bijvoorbeeld voor het Haarlemse Jansklooster gegaan.³³

Een klooster kon ook ontstaan uit een groep vrouwen of mannen die als gemeenschap een aan God gewijd leven wilden leiden, en bij elkaar gingen wonen. Indien de instelling levensvatbaar bleek, door aanwas van leden en voldoende schenkingen, volgde vaak de officiële stichting. Waarschijnlijk is dit het geval geweest bij veel kloosters van de derde orde van Franciscus.

Voor de stichting van een Clarissenklooster (de tweede orde van Franciscus) moest eerst alles in kannen en kruiken zijn en moesten paus, bisschop en stadsbestuur hun toestemming geven. Daarom betrokken de Clarissen in Haarlem hun klooster pas in 1571, terwijl we weten dat de voorbereidingen al in 1458 gaande waren.³⁴

Over het algemeen wordt ofwel het moment van ‘vestiging’ genoemd (vaak bij benadering), ofwel de dag dat de stichtingsakte werd opgemaakt.³⁵ Dat laatste is het moment waarop de ‘canonieke erkenning’ plaatsvond door de paus, de bisschop, de pastoor en/of de algemene overste van de kloosterorde.

Daarom moest ook het Haarlemse Lazaristenklooster weer worden opgeheven. Het was gesticht zonder de goedkeuring van de grootmeester van de orde van de Lazaristen en kennelijk wilde hij niet alsnog zijn toestemming geven. Waarom dat zo was, weten we niet.

Politieke overwegingen, eigenbelang en concurrentie konden ook een rol spelen, want wat we nu als van elkaar gescheiden wereldse en godsdienstige zaken beschouwen (of, misschien beter gezegd, wensen te beschouwen), waren in de middeleeuwen met elkaar verweven.

³² Voor de nieuwste informatie met de juiste identificaties, Van Bueren en Dudok van Heel, ‘De Geboorte van Christus’ (2012) en Meuwissen, *Jacob Cornelisz van Oostanen* (Zwolle 2014), p. 196-197. Zie ook de *Medieval Memoria Online* database, [memorial object ID 524](#).

³³ Zie de katern *Stichting en schenkingen*, onder Een bisschop en balijer.

³⁴ Zie over de Clarissenkloosters in Nederland en hun stichtingen, Roest, ‘De clarissen in de Noordelijke Nederlanden’ (2008), en voor de Haarlemse Clarissen, p. 50-51.

³⁵ Zie *Prayer and Politics* (2010) over de stichting en de afgebeelde stichtingsakte van het klooster Mariënpoel.

De stichting van het klooster Mariënpoel is wat dit betreft een duidelijk geval. Het werd gesticht door Boudewijn van Zwieten, een hoge functionaris van Filips de Goede, graaf van Holland (van 1419-1467). Het klooster ontstond in 1428 toen de zusters van een klooster in Oudewater, vanwege verschillende politieke conflicten die tegelijkertijd speelden, daar moesten vertrekken. Boudewijn van Zwieten stichtte daarom voor deze zusters een klooster vlakbij Leiden. Hij had met deze maatregel vast en zeker behalve religieuze ook politieke bedoelingen. Als functionaris van de graaf van Holland hing hij kennelijk diens standpunten aan, en met de stichting van het klooster dat moest vluchten voor de tegenpartij liet hij dat ook nog eens duidelijk zien. Zie over deze kwestie de website [Prayer and Politics](#).

Figuur 9 – Stichtingsakte uit 1431 van het klooster Mariënpoel bij Leiden – Regionaal Archief Leiden.

Tot slot

Zoals is gebleken was er tussen de kloosterorden een grote verscheidenheid in doelstellingen en in leefwijzen ten gevolge daarvan. Ook binnen de orden konden de verschillen aanmerkelijk zijn, zoals tussen de mannen-, de vrouwen- en de derde-ordekloosters van de Franciscanen. Deze verschillen waren er ook binnen de geestelijke ridderorden, waarvan de ridders samen met de strijdende broeders oorlogen

uitvochten voor het geloof en de Kerk, in tegenstelling tot de priesters, de dienende broeders en de zusters van deze orden. Het Haarlemse Jans klooster was een klooster van priesters en dienende broeders. Zij beheerden de goederen van de orde in het graafschap Holland en droegen een deel van de opbrengsten af voor de strijd.

Eén ding hadden alle orden en de suborden binnen de orden met elkaar gemeen: of ze nu wel of niet de alle drie geloften (gehoorzaamheid, armoede en kuisheid) aflegden, ze stelden hun leven in dienst van God.

Katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*

Deze katern maakt deel uit van een serie katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar. Geliefd en fel bevochten*. Deze website gaat over de Janskerk en het gelijknamige klooster. Het klooster werd in 1310 gesticht en in 1318 werd de kerk gewijd. Een goede reden om dit te herdenken met een website dus.

De geschiedenis van de kerk en het klooster is ingedeeld in drie lagen. De eerste twee lagen zijn ondergebracht in de website zelf. De eerste laag geeft de lezer een snelle indruk, terwijl in de tweede laag dieper op een aantal zaken wordt ingegaan. Wie meer wil weten, kan de katernen lezen, de derde laag. Ze staan ieder op zich, dus je hoeft ze niet in een vaste volgorde te lezen.

De links zijn te vinden op de homepage en waar van toepassing op de pagina's van de website.

Overzicht van de katernen

Naar het hemels paradijs

- Zondeval en verlossing
- Leven en sterven als christen

Voor God en de mensen

- Kloosterorden. Stichting en doelstellingen
- Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid
- Haarlemse kloosters nader bekeken
- Een eigen kloosterkerk

Het Jans klooster

- Stichting en schenkingen
- Commandeurs van het Jans klooster
- Bronnen van het Jans klooster. Een schat aan informatie

Gedenken en herinneren

- Gedenken, complexer dan je zou denken
- Casussen bij gedenken. Vijf praktijkvoorbeelden
- Legitimatie via opvolgingsreeksen. De functies van portretreeksen
- Feesten en gedenken in augustus, de maand van de kerkwijding

Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal

De overzichten van het gebruikte onderzoeksmateriaal zijn ingedeeld in

- Archiefstukken, oude boeken en manuscripten
- Afbeeldingen, nadere informatie
- Literatuur en websites

Colofon

Katern behorend bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, Noord-Hollands Archief, Haarlem.

© 2018 – Truus van Bueren en Charlotte Dikken.

Vormgeving en productie: Charlotte Dikken in samenwerking met Leen Breure (ScieMedia).